

Студијски програм: Разредна настава: I година

Наставни предмет: Историјски развој школства и просвете

Четвртак 21. мај 2020. Време: 10.30–13.00

Предавач: др Весна Зарковић, виши научни сарадник

Развој школства и просвете на Косову и Метохији под турском влашћу

Губитак државе негативно се одразио не само на положај становништва, него и на писменост. Томе је додатно допринео престанак постојања српске патријаршије и заузимање њених делова од стране Охридске архиепископије, што је последица турских освајања, али и повлачења српског становништва према северу. Међутим, и поред тога, преостало становништво није престало да гаји традицију, засновану на немањихким темељима. Она је само попримала нове видове. Писани облици изражавања постали су све ређи и место уступају усменом стваралаштву. Централни мотив тог стваралаштва управо је Косово, тј. битка на овом пољу, догађаји који су претходили и који су се збили након тога. Да традиција није била заборављена сведочи борба за обнову Пећке патријаршије и лакоћа којом је она заживела након обнове 1557. године. Обнова Пећке патријаршије има немерљив значај за опстанак Срба, не само на Косову и Метохији, већ на целом простору који они насељавају: од Македоније до Коморана и од Софије до Загреба. Обнова патријаршије значила је и обнову писмености. Духовни центри поново су постали велики манастири, цркве Косова и Метохије, али и поједина места. У таквим приликама стварао је зограф и писац Лонгин, који је своје стваралаштво заснивао на немањихкој традицији, али и патријарх и писац Пајсије Јањевац (1542–1647, патријарх од 1614. до смрти), који је у своје књижевно дело унео нове садржаје и нову свест, народну и историјску. Велико достигнуће просвете и писмености јесте први српски буквар, штампан у Венецији 1597. године, настао из пера Инока Саве, јеромонаха дечанског. Било је то дело које је превазилазило своје време, када је „мало која европска земља и култура располагала сопственим училима, писменима, абецедарима, азбукварима“. Велики значај првог српског буквара је у томе што је прописао употребу гласовне методе учења писма (према изговору гласова), и то више од два века пре њеног увођења у европско школство.

Први српски буквар

Ови појединачни домети српске културе и писмености били су преостали одсјај великих достигнућа средњег века. Турска владавина гушила је сва настојања духовног стваралаштва јер је у томе видела опасност по свој опстанак на окупираним територијама. С друге стране, српски народ се није мирио са турском окупацијом коју је сматрао привременом, због чега је предузимао бројне побуне. Српски народ је сваки покрет хришћанских трупа против Османлија искрено прихватао и у њима учествовао. Два продора аустријске војске до Старе Србије крајем XVII и у првој половини XVIII века довела су до великих сеоба Срба са Косова и Метохије према северу. Избеглички народ у два сеобама предводила су два пећка патријарха Арсеније III Чарнојевић и Арсеније IV Јовановић Шакабента. Егзодус српског народа и опустео трон српске патријаршије уназадили су стање писмености преосталог народа. Турци су били свесни да су пећки патријарси духовни и политички предводници Срба, па су зато 1766. године укинули Пећку патријаршију, а наредне 1767. и Охридску архиепископију. Био је то тежак ударац опстанку српског народа и његовој култури. У области проређеног српског становништва досељавају се Арбанаси из крајева западно од Проклетија, а на места архијереја долазили су Грци, који често нису знали српски језик, а проблеме српског народа нису доживљавали као своје.

Без духовних предводника, који су се повукли на север, смањене су и могућности за даље културно стваралаштво. Услови за стварање књига били су све тежи, а књиге све ређе. Све до тог времена, до средине XVII века, прве штампарије су штампале српске књиге на српскословенском језику. После овог периода, због немогућности штампања у Османском царству, књиге су се међу Србе довозиле из

Русије. Језик на којем су се штампале разликовао се од српкословенског (старосрпског језика из средњег века), био је пун русизама и назван је словеносрпски. На њиховим маргинама, корицама и слободним местима, желећи да оставе траг о тешким временима која су задесила српски народ, појединци су остављали трагичне записе. Ипак, духовни ствараоци нису у потпуности ишчезли са ових простора. Појединци су преписивали књиге у изузетно тешким условима, о чему сведочи и запис: „и простите, аште буде где што погрешно: кријах се од Турак по шуми те писах ...“.

Срби су у XIX век ушли пуни жеље да свој положај промене на боље. Револуционарни и просветитељски XVIII век својим идејама готово да није ни стигао до области које су биле под Турцима. Ипак, један Србин – Доситеј Обрадовић, прихватио је идеје европских просветитеља и трудио се да их пренесе свом народу.

Доситеј Обрадовић

Услови су се стекли када је Карађорђе Петровић 1804. године подигао устанак. Схватајући значај образовања, овај борац за слободу отвара школе, а 1807. године је позвао Доситеја Обрадовића да дође у ослобођену Србију и поставио га за „попечитеља“ (министра) просвете. Доситејево дело наставио је Вук Стефановић Караџић који је сакупљао српско усмено стваралаштво и представио га Европи, али се и готово читав живот борио за реформу српског језика и правописа. Његове идеје су полако, али сигурно и неповратно продирале међу Србе.

Вук Стефановић Караџић

Ипак, делови српских територија који су били под Турцима у највећој мери нису обухваћени деловањем двојице просветитеља. И као што су се просветитељске идеје шириле Србијом тако се и слобода српске државе лагано ширила, све док 1878. године Србија и Црна Гора нису стекле потпуну независност. Ова година је једном делу српског становништва донела слободу, али је на територији Косова и Метохије донела негативне промене. Све до Берлинског конгреса Срби су на Косову и Метохији представљали већину, али од тада, пристизањем мухаџира из Босне и четири округа (Нишки, Топлички, Врањски и Пиротски) припојених Србији, као и непрестаним сељењем у ослобођену државу због зулума које су непрестано трпели, етничка слика се значајно променила на штету Срба, који су постали мањина. Како је време одмицало промене на Косову и Метохији настале на Берлинском конгресу попримале су све горе размере, а положај српског становништва постајао је све тежи. Ослобођење 1912. године, пристигло је у последњем тренутку, јер су се зулуми, удружени са деловањем власти, толико умножили да су претили да потпуно иселе српско становништво са Косова и Метохије.

Административном реорганизацијом османске државе формиран је вилајет Косово чије је седиште најпре било у Приштини. Међутим, конзервативне снаге које су уобличавале живот у Приштини и наметали незакоње довели су до тога да Порта пребаци седиште вилајета у Скопље. Деловање реакционарних снага најбоље се види и на примеру изградње пруге Солун – Скопље – Косовска Митровица 1873/74. године. Конзервативно муслиманско становништво је негативно гледало на овај пројекат и утицало је да пруга избегне градове и пролази далеко од њих. Тако су заобиђени Митровица, Вучитрн и Приштина. Када су увидели да пруга доприноси развоју и економском напретку (тако су настала насеља Липљан и Урошевац) Приштевци су залуд покушавали да се повежу на њу.

Положај писмености није се разликовао од политичког положаја Срба, који је постајао све гори како је млада српска држава остваривала слободарске тежње. Ширење граница српске државе, која је била узор и другим балканским народима, све више је утицало на турску државу и арбанашко становништво да усмере снаге против Срба. Велики проблем је био у томе што су се на челу епархија у Старој Србији налазили Грци и што Срби нису били признати као народ. И док су по првом питању крајем XIX века успели да извојују победу и добију Скопску и Рашко–призренску митрополију, друго, тзв. нуфуско питање, никад званично није решено и Срби никада званично нису били признати као народ. У таквој ситуацији писменост је била на ниском нивоу, али је и даље код појединаца постојала јака свест о потреби њеног ширења. Малобројне школе су постојале у манастирима, али је у њима систем просвете био прилично застарео. Схватајући значај отварања школа појединци су пронашли могућност, користећи се слабостима турског државног система, да отварају приватне школе у којима су се школовали Срби. Наиме, османска држава је под притиском европских сила да поправи положај хришћана дозволила могућност да појединци отварају приватне школе, што су свеснији Срби искористили и као тутори (епитропи) отварали школе у појединим местима. Те школе су постојале дуже или краће време јер су се сусретале са сталним проблемима опстанка: од разних врста притисака турских власти и Арбанаса, до недостатка средстава и квалификованих учитеља. Прва школа отворена је у Врачеву 1805. године захваљујући ослобађању те територије током првих година Првог српског устанка и свести о значају постојања школа и учитеља. Велики утицај на развијање свести о постојању школа имале су и речи вође устанка Карађорђа Петровића који је учитеље изједначио са војводама: „Слушајте сви ваше учитеље и поштујте их, ја њих не разликујем од мојих војвода, учитељ и војвода преда мном су равни“. Убрзо је отворена и школа у Призрену 1808. године, затим и у другим градовима и селима, па су до Ослободилачких ратова 1876–1878. године школе отворене у Пећи (1817), Приштини (1820), Косовској Митровици (1836), Гњилану (1840), Витини (1851), Баковици (1852), Кормињану (1853), Јањеви (1854), Ранилугу (1858), Неродимљу (1863), Великој Хочи (1865), Штрпцу (1865), Ораховцу (1866), Липљану (1866), Средској (1867), Црколезу (1867), Кијеву (1870), Копорићу (1870), Косовској Каменици (1870), Петровцу (1870), Граничану (1871), Зочишту (1871), Бањама (1871), Прилужју (1872), Љубижди (1872), Горњем Селу (1875). Међу првима је била отворена и школа у Вучитрну, највероватније 1828. године, у кући трговца Цветка Фртунића, који је био тутор. Први учитељ је био Марко Аврамовић. За школу у Приштини подигнута је 1859. године, трудом Дане Филиповића, нова зграда у дворишту црве Светог Николе.

Српска школа у Старој Србији

Ове школе отварали су свеснији и имућнији појединци и издржавали их сами или уз помоћ суграђана. У свим већим местима, од најугледнијих људи били су образовани црквено–школски одбори, чији је задатак био да се старају о школама и црквама. Образовање ових одбора говори о досеглој свести српског становништва на простору Старе Србије, које је, и поред опште заосталости, присутне у Османском царству, у цркви и школи препознало институције битне за њихов национални опстанак и даљи развој. Значај ових институција препознала је и држава Србија која је често слала новац за њихово одржавање. Новац су неретко добијали и манастири, који су добијена средства користили за обнављање и изградњу цркава, конака и других просторија. До седамдесетих година XIX века новац су добијали манастири: Дечани, Пећка Патријаршија, Свети Марко код Призрена, Грачаница, Свето Преображење код Пећи, Драганац код Гњилана и цркве у Призрену, Ђаковици, Муштутишту, Неродимљу, Липљану. У конацима неких од њих ће се касније отворати манастирске школе. Сачувани подаци говоре о школама у Грачаници, Дечанима, Девичу, Дубоком Потоку, Врачеву, Драганцу, а било их је и у другим манастирима.

У истом периоду Србија је новчано помагала и многе грађанске школе. Неке су имале сталну помоћ, као школе у Пећи, Призрену, Ђаковици и Приштини, док су друге добијале повремену, попут оних у Вучитрну, Дечанима, Неродимљу, Гњилану, Косовској Митровици, Великој Хочи, Липљану, Ораховцу и др. Помоћ коју су школе добијале постала је систематска, организована и свима доступна од 1868. године, када је у Београду основан просветни Одбор за помоћ школама и учитељима у Старој

Србији, дотле је она дељена појединачно и према пристиглим захтевима. Одбор је радио до почетка Ослободилачких ратова 1876. године, а први чланови били су Нићифор Дучић (председник), Милош Милојевић, Панта Срећковић и Стојан Новаковић. Рад Просветног одбора наставило је Друштво Светог Саве које је основано 1886. године у Београду са задатком да помаже развој просвете у областима у којима су живели Срби. Њихова подршка школовању ученика из Старе Србије била је велика, али, ипак, ограничена јер је рад друштва финансиран добровољним прилозима и чланарином. У Београду је био основан пансион у којем су за време школовања становали ученици из Старе Србије. Српска влада је у почетку благонаклоно гледала и помагала деловање Друштва Светог Саве, али су временом неспоразуми постајали све чешћи због критика које су јој упућиване од стране Друштва. Своје деловање је усмеравала преко Министарства иностраних дела и његовог Политичко–просветног одељења које је имала под непосредном контролом.

Поред проблема које су имале са властима и Арбанасима, школе у Старој Србији су се сусретале и са недостатком учитеља, књига и других училишних средстава. Недостатак учитеља решаван је на тај начин што су учитељи из других области у којима су живели Срби долазили и радили у школама. Тутор је са њима склапао уговор којим се обавезивао да ће их плаћати. Временом, а по препоруци учитеља и татора, најбољи ученици из Старе Србије су одлазили на школовање у Београд, али и у друге земље, где су се образовали и спремали за просветне раднике. Њиховим повратком ситуација се знатно променила.

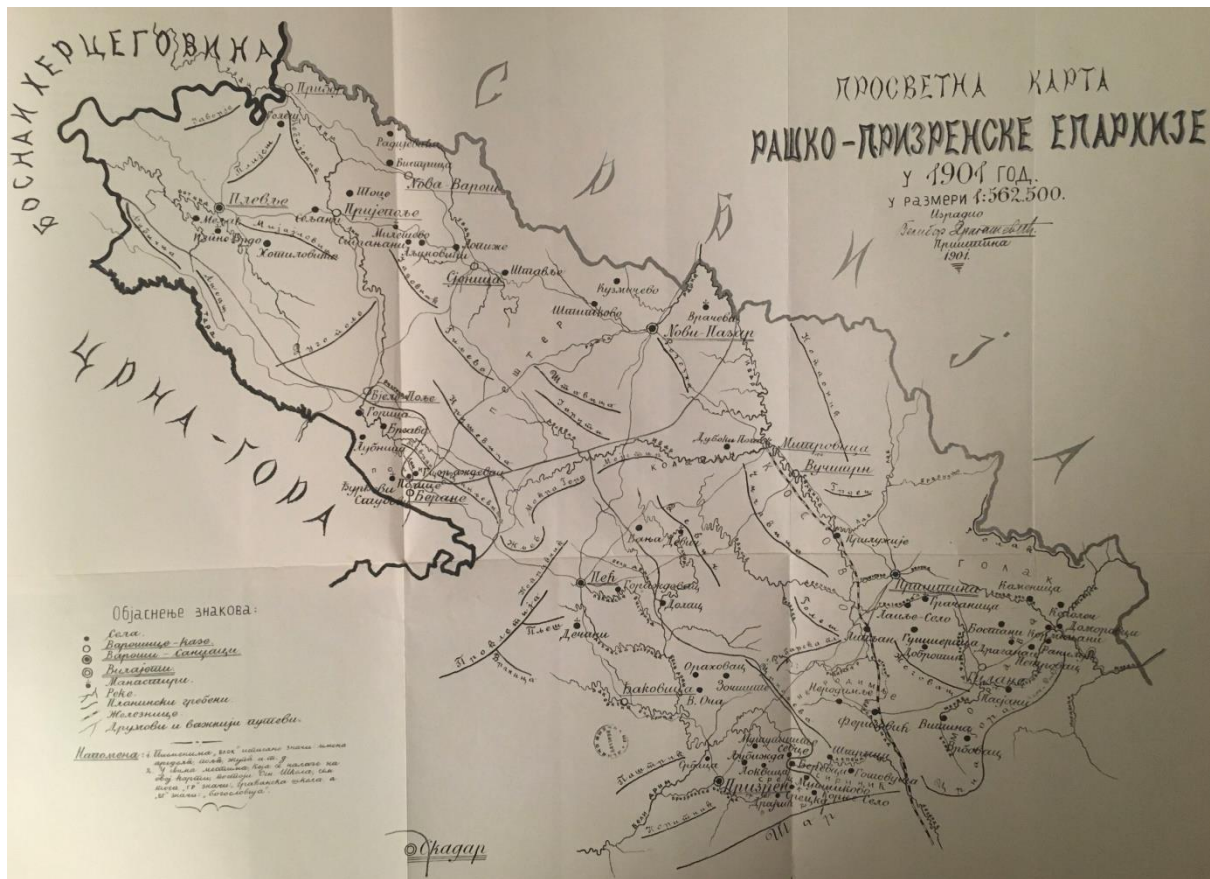
Недостатак уџбеника био је, такође, велики проблем. Турци и Арбанаси су са неповерењем гледали на књиге штампане на српском језику. Србија је тај проблем решавала тако што је школама слала одређени број књига, али је њихово допремање било тајно. Књиге су довожене у царинарницу Рашка, где су пристизали повереници појединих школа и уз ризик да буду ухваћени, преносили их даље. Проблем књига делимично је решен у време велике дипломатске акције покренуте од стране Стојана Новаковића за време док је био посланик у Цариграду. Потписан је био уговор да се српске књиге штампају у Цариграду, али су пре тога морале проћи рецензију и добити одобрење турских просветних власти. То је снабдевање школа књигама увело у легалне токове, али проблем није био до краја решен, јер је књиге требало обезбедити и ширем кругу људи. Зато је Србија склопила уговоре са појединим трговцима да отворе књижаре и у њима продају српске књиге. Такав посао је био економски неисплатив, па је зато помаган је од стране државе. Прву српску књижару у Приштини отворио је 1. марта 1890. године трговац и учитељ Стеван Марковић, а у Призрену Васа Чемерићић. Отварање књижара био је допринос образовању српског народа и његовом опстанку у Старој Србији, и још једна победа коју је извојевала српска дипломатија у сталној борби око школа. То је најбоље описао један виђенији Приштевац који је српском конзулу рекао: „Затворили су нам школу, да отму књигу из руку наше деце, а дозволили књижару да пружи књигу у наше руке. Добро су учинили и даће Бог да ускоро виде како су добро учинили“. Посао књижара није био нимало лак, јер не само да није доносио добити, већ је изазивао подозрење и нападе турских власти и Арбанаса. Због свог рада призренски књижар Васа Чемерићић био је ухапшен

и осуђен на две године затвора због поседовања књига за које није имао дозволе турских просветних власти.

Прегањање са турским властима и Арбанасима око школовања српског становништва попримало је различите видове и мењало се свакодневно. Док су турске власти настојале да, на различите начине спрече рад постојећих и отварање нових школа, Срби су се трудили да им омогуће деловање, али и да избегну сукобљавање са властима. Крајем XIX века османске власти су се досетиле да траже држављанство учитеља и потврду њихових сведоџби (сведочанстава) стечених у Србији. Значајан моменат у увођењу ове борбе у легалне токове био је потписивање Конзуларне конвенције између Србије и Османског царства. Овај процес је трајао дуже од десет година, али је, ипак, омогућио отварање српских конзулата у Солуну и Скопљу 1887. и Битољу и Приштини 1889. године. Иако је први српски конзул у Приштини Лука Маринковић убијен убрзо по доласку 1890. године, то није поколебало српску државу, нити његове наследнике на месту конзула, да истрају на програму помоћи. Српски конзул, иако је имао више симболичну него стварну моћ, био је значајна морална потпора преосталом српском живљу. Преко њега су ишле и све српске акције, а оне су постале систематске доласком Стојана Новаковића за посланика Србије у Цариграду.

За српске конзуле у Приштини биране су значајне интелектуалне личности, које су оставиле значајан траг и дале допринос опстанку српског живља у Старој Србији. Захваљујући њиховом и деловању читаве српске дипломатије добијене су митрополитске столице у Призрену и Скопљу на којима су годинама седели архијереји Грци. Постављањем Срба за Рашко–призренског и Скопског митрополита средином последње деценије XIX века, борба за школовање и опстанак Срба у Старој Србији добила је нови замах. Иако су односи између митрополита и конзула најчешће били складни, било је и тренутака када су у сукобу, што се негативно одражавало на положај Срба.

Значајан догађај, који је омогућио постојање и развој српског школства у Старој Србији, био је отварање Призренске богословије. Ова, по структури средњошколска установа, отворена је трудом и залагањем призренског трговца Симе Андрејевића Игуманова 1871. године. У њој су се школовали и образовали учитељи и свештеници из Старе Србије, који су били носиоци националне свести код поробљеног српског народа. Иако је пролазила кроз многе недаће, као и друге приватне школе широм Косова и Метохије, богословија је одиграла велику улогу у животу Срба у Старој Србији. Многи њени професори и некадашњи ученици су активно учествовали у политичком деловању, које је формално омогућено након Младотурске револуције 1908. године. Ослобођење које је дошло 1912. године донело је нове перспективе српском народу.

Просветна карта Рашко-призренске епархије из 1901. године

Литература:

- Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1858–1912. године*, Заједница научних установа Косова, Приштина 1969.
- А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Историјски институт, Београд 2004.
- В. Зарковић, *Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године*, Баштина, св. 28, Лепосавић 2010, 167–182.
- Историја српског народа VI/1*, Српска књижевна задруга, Београд 1983.
- Косово и Метохија у српској историји*, Српска књижевна задруга, Београд 1989.
- Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Танеси, Београд 1990².
- О. Николић, *Српске школе у Вучитрну 1828–1912*, Институт за српску културу, Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић“, Приштина 1996.
- Н. Поткоњак, *Образовање учитеља у Срба*, Учитељски факултет у Београду, Учитељски факултет у Ужицу, Ужице 1999.